

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÉZISEK

TORMA ANITA

**A TUDATTALAN PROBLÉMÁJA A HUSSERLI FENOMENOLÓGIÁBAN**

**Filozófiatudományi Doktori Iskola. Fenomenológia Filozófiai Program**

**A doktori iskola vezetője:**

Dr. Boros Gábor DSc.

**Programvezető:**

Dr. Ullmann Tamás DSc.

**Bizottság elnöke:**

Dr. Olay Csaba DSc.

**Bírálok:**

Dr. Ullmann Tamás DSc.

Dr. Toronyai Gábor PhD.

**Bizottság titkára:**

Dr. habil. Sajó Sándor PhD.

**Bizottság tagja:**

Dr. habil. Szummer Csaba PhD.

**Póttagok:**

Dr. Marosán Bence Péter PhD.

Dr. Szegedi Nóra PhD.

**Témavezető:**

Dr. Schwendtner Tibor DSc.

Budapest 2018



## Az értekezés célkitűzése

A disszertáció centrális kérdése, hogy az érett formájában tekintett husserli fenomenológia rendszerében lehetővé tesz-e egy freudi értelemben vett dinamikus tudattalant. A kérdés megválaszolása azonban már a dinamikus tudattalan fogalmának rögzítésénél nehézségekbe ütközik, mivel pusztán Freud tudattalan-fogalma is több eltérő jelentéssel rendelkezik. Freud ugyanis a tudattalant különböző korszakaiban más-más irányból megközelítve értelmezi, így értelmezései több, egymással akár ellentmondásban álló szálon futnak. Azt azonban általánosan elmondhatjuk, hogy míg a tudatelőttes Freudnál a psziché azon működéseire és tartalmaira utal, amelyek pusztán az aktuális tudaton esnek kívül, de beemelhetők abba, addig a voltaképpeni tudattalan *eleve* nem válhat tudatossá, legyen annak affektív ereje bármilyen erős. A tudattalan reflexív fordulattal sem tehető tudatossá, s manifesztációja lényegileg eltér az elfojtott tartalmaktól.<sup>1</sup> „[A]zt a tudattalant, amely csupán lappangó és könnyen tudatossá válhat, nevezzük el tudatelőttesnek, a „tudattalan” elnevezést pedig tartsuk fent a másíknak.”<sup>2</sup>

Kérdésünk megválaszolásához ezért munkánk elején a freudi tudattalant általánosan jellemző vonásokat, illetve ennek szükségszerű következményeit kell megvizsgálnunk Freud lélekfelfogására nézve. Ez teszi a továbbiakban lehetővé, hogy Husserl munkáiban is, ahol ugyan nem találjuk közvetlenül a freudi értelemben vett dinamikus tudattalan tárgyalását, megkeressük azokat a tematikus érintkezési pontokat, amelyek az interpretáció alapjául szolgálhatnak. Így válaszolható meg a kérdés, hogy a husserli fenomenológia, ahogy azt Bernet állítja<sup>3</sup>, valóban megadott-e minden eszközt a dinamikus tudattalan megközelítéséhez.

## A disszertáció felépítése

Disszertációm négy fő részből áll.

- I. Az első rész első fejezetének célkitűzése, hogy a freudi tudattalan fogalmának lényegét további munkánk számára tisztázza, előkészítse, s ennek eredménye szerint a dinamikus tudattalan előfeltevéseit tekintve egyrészt értelemadó intenciók és tudatosság elválasztásában fejezhető ki, másrészt megjelenésében mindig egy értelemösszefüggés törésében, folytonossági hiányában, illetve értelmezési konfliktusokban megnyilvánuló fenomén. (A hermeneutikai értelmezés pusztán ez utóbbi követelményt őrzi meg.)

---

<sup>1</sup> A tudatelőttes inkább a tudatos gondolkodást „kiegészítő” pszichikus működés, pusztán az aktuális tudattól távollevőként meghatározott, ezért megnyilvánulását illetően azt mondhatjuk, hogy „eredeti formájában” tudatossá válhat, illetve a tudatosulást a figyelem speciális reflexív fordulata is lehetővé teheti.

<sup>2</sup> Freud: Újabb előadások a lélekelemzésről.

<sup>3</sup> Bernet 2012. 7.

A második fejezet a husserli fenomenológia kutatásunk háttére szempontjából legfontosabb téziseit, deskriptív módszerét, az aktuális tárgyterületeit meghatározó eljárás módjának alapjait vezeti be.

A harmadik fejezet témáját az az alap határozza meg, amely a két gyökeresen eltérő teória összevetésének kiindulópontjául szolgálhat. Ez a racionalista filozófiai hagyományt jellemző tudattranszparencia doktrínája, s az összevetés alapját az ehhez a tételhez való eltérő viszony szolgáltatja. Ezt a különbséget a Husserl és Freud közötti kapocs, Brentano teóriájához való eltérő állásfoglalások kapcsán világítjuk meg. Ekkor a második lépés annak belátása, hogy a tudattranszparencia kapcsán a tudat számára való adottság két eltérő értelmét kell elkülönítenünk, karteziánus eredetű fogalomhasználattal a világos és az elkülönített adottság értelmét. Ezt követően az összevetés gondolatmenete és konklúziója: A tudatosság Brentano számára, mint az aktusok másodlagos önvonatkozása egy implicit belső vélekedésként jelenik meg. A pszichikus aktivitások mind Brentano, mind Freud számára értelemhordozók, azonban, míg ezek Brentano számára legalább potenciálisan tudatosak, addig Freud nézőpontjából ez a (potenciális) tudat leválik a vélekedésszerű aktusintencióktól. Ez a fordulat azonban nem jelent gyökeres szakítást a brentanoi gyökerekkel, pusztán annak egy módosítását. Ezt Husserl Brentano-kritikája világítja meg, amely szerint a teória nem tesz lényegi különbséget tárgyra irányuló vélekedés és ennek potenciális formája, az élmények belső tudata között, s utóbbit így észlelésként az érzéki észleléssel hozza egy szintre. Ez teszi lehetővé, hogy Freud kiiktassa a minden vélekedésaktust szükségszerűen kísérő tudatosság tételét.

Végül a husserli kritika felől indulunk el annak a vizsgálatára, hogy a belső tudat Brentano és Freud elméletétől gyökeresen eltérő husserli felfogása kimerült formájában vajon lehetővé teszi-e értelemhordozó aktusok/intenciók és egy passzív értelemben vett tudatosság elválasztását, amit a freudi teória megkövetel.

- II. A következő fő rész Husserl teóriájának azon speciális analíziseit veszi nagytitkos alá, amelyek e fogalmak pontosabb, differenciáltabb értelmét, illetve ezek strukturális összefüggéseit nyújtják. Ezek a korai és középső/késői időanalízisek, amelyek kapcsán kiemelten a Husserliana X. kötetét és a Bernai kéziratokat tartottam elsősorban szem előtt.

Másik legfontosabb forrásainkat képezik a figyelem és az észlelés fenoménjeinek analízisét célzó szövegek, elsősorban az 1904/5-ös téli szemeszterelőadások kapcsolódó fejezetei. A Husserl vizsgálódásaiban rejlő rejtett feszültséget a figyelem témájához kapcsolódóan Gurwitsch teóriájának segítségével emeltem ki. A figyelem először olyan aktusmodifikációként jelenik meg, amely bizonyos tudattávolságot és tudatközelséget implikál. Ez a felfogás azonban egy olyan passzív tárgykonstitúciót előfeltételez, amelyen a pusztán kiválasztó (absztraktív) figyelem fundált, miközben homályban marad annak időben változó és konstitutív karaktere. A figyelem másik, tágabb értelmében azonban képes elszakadni az aktuálisan érvényestől, mégpedig úgy, hogy eredeti intencióként olyan afficiáló mozzanatokra is „kiterjed”, amelyek az aktuális kontextustól idegenek. Az énszerűen tudatos nem

lehet pusztán az, amire a figyelem irányul, hanem valamiképpen túl kell, hogy nyúljon azon. Így jutunk prezencia és jelen (Gegenwart) megkülönböztetéséhez, amelyek az objektív időtől eltekintve sem azonos értelműek. Ezt az eredményt az időteória későbbi fejleményeinek fényében igyekeztem kamatoztatni. Ezek a további fejlemények a protencionális intencionalitások bevezetésében, az ősbnyomás mélyszerkezetének, illetve az eleven jelen sajátosságát adó pretemporális működéseknek a kibontásában állnak. Ezeknek az újabb összefüggéseknek a belátásával értelmezzük újra a tudataktualitás fogalmát, amely így a korábbi megközelítésekből adódó ellentmondásokat meghaladva, ősprezentációként illetve éltudatként jelenik meg. Az eleven jelen azonban nem azonos az éltudattal illetve ősprezenciával, hanem egy olyan összefüggésegésként jellemezhető, amelyben az intencionalitások két irányának megfelelően a világtapasztalat során egyszerre folytonosan újabb tartalmak, és értelemösszefüggések aktualizálódnak, illetve önmaga egysége, mint pregnáns értelemben vett éberség.

- III. A disszertáció harmadik fő részének feladata, hogy bemutassa az első és második fejezetben bevezetett megélt (fenomenális, érző) tudat és az énszerű tudat két értelmének (prezenciaként értett tudat és személyes én vélekedésszerű tudata)<sup>4</sup> összefüggését.

Kiindulópontunk az eleven jelen őstemporalizációja. Nincs fenomenális/érző tudat kezdetleges ego-pólus nélkül és fordítva: nincs ego fenomenális/érző tudatosság nélkül. Az ego-pólus azonban a legkezdetlegesebb szinten megmaradhat pusztán az elő-én szintjén, amely a hossz-intencionalitásszerű tudatban él, illetve magasabb szinteken konstituálhatja magát környezetétől különböző animalitásként, illetve legmagasabb szinten reflektálhat énjére. A tudattalan egyik, általunk tárgyalt értelmében ezekből a differenciákból adódik. A transzcendentális reflexió jelentősége, hogy a reflexió is immár két irányú lehet: természetes reflexió, amelyben konstitutált énemre reflektálok, és transzcendentális, amelyben az eredeti folyamra, amelyben az énkonstitúció minden szintje az ő-én létmódjaként jelenik meg.

A én<sup>5</sup> konstitúciójának különböző szintjeit és értelemait a 11. fejezetben tekintjük át, ahol első lépésként tisztázzuk a tudatfolyam egységét biztosító elv összefüggését az énpólussal.

A következő fejezetben már kissé tovább lépünk eredetileg kitűzött célunkon és a tudattalan megjelenésének konkrét formáira irányítjuk figyelmünket, s reflektálunk a témához kapcsolódó kutatásokra. Ide tartozik a fantazmatikus önaffekció kérdése, a pregnáns értelemben vett tapasztalást kísérő értelmezési konfliktusok, az elfojtás, illetve az affektív erők perszeveranciája, végül a sartré-i öncsalás és ennek habitualizálódott formái.

- IV. Az utolsó rész két exkurzust foglal magába: Egyrészt a disszertáció belátásait tágabb perspektívába helyező kitekintést az interszubjektivitásra, a monásközösségre egymás kölcsönös implikációiban, ahol a korábban említett

<sup>4</sup> Mindkettő aktualizáció, tehát már betöltésen alapuló.

<sup>5</sup> A keresztintencionalitásokban konstituálódó én értelmében.

implikációk/potencialítások üres fogalma e kölcsönös interszubjektív konstitúcióban nyer értelmet. Másrészt a tudattalan transzcendentális fogalmára, illetve az ún. transzcendentális határfenoménekre (amelyek között elsősorban a 9.3. fejezetben bevezetett ébresztés-fogalom akkor ki nem fejtett további implikációiról van szó) és ezzel összefüggésben az ösztönösség fenomenológiájára koncentrálni fejezetet.

#### A disszertáció módszere.

A fenomenológiai tudattalan irodalmának egy része a Husserl által explicit módon tárgyalt tudattalan-fogalmakból indul ki, tehát a passzív szintézisek tudatelőttés működéseit, az asszociációk fenomenológiáját, az ösztönök fenomenológiáját, illetve a null-affektív, illetve rezervoárként értett husserli tudattalant helyezi érdeklődése homlokterébe.

A másik irány jellemzően Freud tudattalan-felfogásának fenomenológiai interpretációját kíséri meg, ehhez azonban először ki kell mutatni, hogy az, bár soha nem lehet közvetlen adottság, megközelíthető a fenomenológia módszerével.

Disszertációmban a tudattalan egy Freud felfogásából kiinduló interpretációjára vállalkozom, amely közvetlenül a husserli fenomenológia belátásainak keretei között mozog:

Kérdésem, hogy a freudi dinamikus tudattalan szükségszerű előfeltevése, értelemkonstitúció és passzív tudatosság elválasztása, ahol előbbi nem előfeltételezi az utóbbit, értelmezhető-e a husserli fenomenológia nézőpontjából. Ennek az alapfeltevésnek a fenomenológiai interpretációján múlik, hogy beszélhetünk-e dinamikus tudattalanról, abban az értelemben, amelyet felfedezünk, nem pedig pusztán utólagosan konstruálunk.

Dolgozatomban elsősorban Husserl középső korszakának műveit tartottam szem előtt, azonban kitekintéssel az előzményekre és a távolabbi fejleményekre. A kiinduló kérdés kapcsán pszichikus aktivitás és tudatosság összefüggése határozta meg a kiemelt műveket, írásokat, továbbá, figyelembe véve Husserl csapongó és nem mindig következetes írási stílusát, módszerét, a husserli álláspont rekonstrukciója során, az egyes sporadikus megjegyzéseknél fontosabbnak ítéltam a különböző tematikájú analízisek érintkezési pontjainak vizsgálatát és ezek esetlegesen egybecsengőnek bizonyuló következtetéseit.

Husserl határozott kritikával illeti a korabeli pszichológia módszertanát, amelyet a descartes-i gondolkodás dualizmusából adódó kettős megközelítés feszültségével hoz összefüggésbe. A tudattalan értelmezésének lehetőségeit kutatva tehát eljárásom során mindvégig szem előtt tartottam e kritika tárgyát, s mindig igyekeztem az egyes következtetéseket a husserli filozófia tágabb kontextusában is elhelyezni: a tudattalan fogalma által megkövetelt őseredeti „másik” -konstitúciót a monadológia kölcsönös implikációinak tézisével összefüggésben láttatni, az eleven jelen ébersége, ős-ébredése kapcsán a transzcendentális határfenoménekre és ösztönintencionalitásra utalni. A tudattalan a husserli értelemben vett lélek interszubjektív egységének összefüggésében szükségképpen különbözik a dualizmus zárt lélekfogalmának tudattalanfogalmától.

## A disszertáció tézisei

- A freudi teória nézőpontjából a tudatosság a pszichikus aktivitásoknak nem konstitutív momentuma. A freudi tudattalan megbontja a tudatcentrikus, a cogito fogalmára épülő psziché egységét, s ebben romantikus, illetve elsősorban vitalista eredetű tendenciák érvényesülését fedezhetjük fel.
- A hasadás, amelyet Freud a pszichikus körén belül tételez, a tudattranszparencia doktrínájának olyan értelmezésén alapul, amely sajátosan a brentanoi felfogást karakterizálja. (Az élmény belső tudata Brentano elméletében a magasabb szintű -aktus teóriákhoz kapcsolódik (HOT-theories), noha az nem jelent egyúttal tematikus tudást. A tudatosságot pusztán implicit önvonatkozásként kezeli. Freud ennek az önvonatkozásnak a szükségszerűségét pusztán előítéletnek tekinti.)
  - o A Freud által adaptált intencionalitás- és belső tudat-teória felcserélhetővé teszi a megcélzott tárgyat az afficiáló tartalommal, s ez egyik lehetőségfeltétele annak, hogy egy tudatos vagy tudattalan aktus elsődleges tárgya elfojtott képzetként származékokat képezzen, illetve eltorzult formában megnyilvánuljon.
- Husserl konzekvensen a konstitúció három szintjét különböztetheti meg, ugyanakkor ingadozni látszik a tekintetben, hogy a reflexióban adott szubjektív élményfolyam immanens egységei prereflexív adottságok, vagy csak a rákövetkező reflexió termékei. Ez azonban látszatnak bizonyul. A korrelációs apriorit a legmélyebb szinteken is megtaláljuk, azonban itt nem ugyanazt jelenti, mint a felsőbb szinteken, a tárgy-most és a megjelenés-most között nem áll fenn az a konstitúciós viszony, mint észlelt tárgy és az észlelések sora között.
- Észlelési jelen és figyelem összefüggését szemügyre véve a figyelem először olyan aktusmodifikációként jelenik meg, amely bizonyos tudattávolságot és tudatközelséget implicál. Ez a felfogás azonban egy olyan passzív tárgykonstitúciót előfeltételez, amelyen a pusztán kiválasztó figyelem fundált, miközben homályban marad annak időben változó és konstitutív karaktere. A figyelem egy tágabb értelmében azonban képes elszakadni az aktuálisan érvényestől, mégpedig úgy, hogy eredeti intencióként olyan afficiáló mozzanatokra is „kiterjed”, amelyek az aktuális kontextustól idegenek.
  - o A figyelem nem lehet pusztán valaminek a kiválasztása az érzéki mezőn, azaz odafordulás a passzívan konstituálthoz. Az attentionális fordulat sem nem oka, sem nem pusztán következménye a tárgyi mező strukturáltságának, hanem mindkettő egyszerre.
  - o Az észlelés, illetve figyelem horizontális szerkezetében továbbá hangsúlyozottan különbséget kell tennünk a pusztán affektív háttér és a vélt/tematikus mező marginális része között. A pusztán passzívan konstituálódó adódása még nem lehet *elkülönített*, a tárgyi mező konstitúciója pedig nem nélkülözheti az énszerű aktusok szerepét. Az aktív és a passzív között ugyanis az énszerű odafordulásnak nem pusztán fokozati, hanem minőségi különbségét is megtaláljuk.

- Az énszerűen tudatos nem lehet pusztán az, amire a figyelem irányul, hanem valamiképpen túl kell, hogy nyúljon azon, így fordulunk a jelentudat folytonos öntranszcendáló lényegi szerkezete felé, prezencia és jelen (Gegenwart) megkülönböztetéséhez. Ezen újabb összefüggések belátásával értelmezzük újra a tudataktualitás fogalmát, amely így a korábbi megközelítésekből adódó ellentmondásokat meghaladva, ösprezentációként illetve éltudatként jelenik meg. Az eleven jelen azonban nem azonos az éltudattal illetve ösprezentációval, hanem egy olyan összefüggésegésként jellemezhető, amelyben az intencionalitások két irányának megfelelően a világtapasztalat során egyszerre folytonosan újabb tartalmak, és értelemösszefüggések konstituálódnak, illetve önmaga egysége, mint pregnáns értelemben vett éberség.
- Míg a transzcendentális szubjektivitás az eleven jelenben élőként, a hosszintencionalitásban prezentált-megélt énrre utal,<sup>6</sup> a „tisza” én a keresztintencionalitás „terméke”, aktualitása nem pusztá prezencia, hanem tematikussá tétel. Ennek első mozzanata, amikor a keresztintencionalitásban „tárgyként” „ragadom meg” magát az - a transzcendentális én létmódját képező <sup>7</sup>- eleven jelent, s az, ebben a megragadásban észlelési jelenné válik, amelyben az én affekciók és akciók pólusaként áll szemben mindenkor tárggyával.
- Egy megmaradó affektív erő kétféle módon maradhat „tudatosságon” kívül. Egyrészt, mint érzéki háttéringer amely az aktuális érdeklődésen kívül esik, mint például egy tompa fájdalom, amelyről „megfeledezünk” munkánk közepette, másrészt, mint az aktuális érdeklődés kontextusának inaktuális eleme, tudásunk, vélekedésünk azon mozzanatai, amelyek ugyan hozzátartoznak az aktuálisan, elsődlegesen vélt kontextusához, azonban nem aktiválódtak. A lesüllyedt/szedimentálódott tartalom tehát nem pusztán az értelemképződés passzív asszociatív működésének alávetett, hanem az aktuális énszerű értelemösszefüggés részeként lehet az aktuális „érdeklődés” többé-kevésbé rögzített tárgya. Egy elsüllyedt értelem anélkül képes az érdeklődés nem-elsődleges tárgya maradni, hogy figyelmünket felé fordítanánk, nem betöltöttként része lehet az aktuálisnak (annak egyik értelmében), mint benne implikált.

---

<sup>6</sup> Az eleven jelenben konstituálódó immanencia.

<sup>7</sup> Held 1966. 4.